

Петро Сас

Українське взуття другої половини XVI — першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть

У статті розглянуто наявні в українській історіографії кінця 70-х років XX ст. — початку другого десятиліття XXI ст. наукові підходи до вивчення взуття, що мало поширення на українських землях у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Наголошено на потребі комплексного дослідження на основі джерел основних типів тогочасного взуття та його конструктивних особливостей, в тому числі із врахуванням фактора моди.

Ключові слова: українська історіографія 1970-х — 2013-х років, взуття другої половини XVI — першої половині XVII ст. в Україні, бачмаги, боти, личаки, полуботки, постולי, черевики, чижми, чоботи.

The article is devoted to the problems of study the Ukrainian shoes during the second half of 16th and the first half 17th centuries in contemporary domestic historiography. The author traced the possible written sources and archaeological study of the topic. The paper is presented the features of the current publications on this theme, including low scientific level of books and articles.

Keywords: Ukrainian Historiography from 1970-s to 2013 year, Ukrainian Shoes of the second half of 16th and the first half 17th centuries, shoes, boots «bachmаgy», «boty», «lychaky», «polubotky», «postoly», «chyzhmy».

Вже первісні люди помітили, що за несприятливих погодних умов комфортніше перебувати в печері, аніж босому поза нею. Усвідомлення цього врешті-решт посприяло винайденню взуття. Найдавніші зразки останнього, що збереглися до наших днів, учені датують 74–69 ст. до н. е.¹ Попри те, що археологам іноді щастить натрапляти на такі артефакти, насправді ми знаємо не надто багато про взуття минулих епох. Не є винятком щодо цього і взуття, яке носили в Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст., тобто в час значущих змін в соціокультурному та

¹ Брилева О. Древнейшая обувь Евразии // Наука и жизнь. — 2011. — № 3. — С. 18.

політичному бутті українського народу, пов'язаних насамперед із зародженням процесів націотворення ранньомодерного часу та становленням Української держави середини XVII ст. (каталізаторами цих змін стали, зокрема, Люблінська унія 1569 р., Берестейська церковна унія 1596 р., а також вихід на історичну арену Війська Запорозького).

Для авторів, які вивчають українське взуття другої половини XVI — першої половини XVII ст., суворою дослідницькою реалією є порівняно невелика кількість відповідних археологічних знахідок, брак яких не завжди вдається повноцінно компенсувати писемними джерелами. Адже останні, на жаль, не надто інформативні і зазвичай обмежуються такими загальними відомостями, як назва взуття, матеріал, з якого воно виготовлено, його ціна тощо. Потрібно мати на увазі і те, що на основі зображувальних джерел не завжди вдається (з різних причин) абсолютно точно ідентифікувати зображення взуття. Щодо цього не є панацеєю й археологічні знахідки, адже вони, звісно, не мають сертифікатів відповідності від тогочасних шевців.

Хай там як, а у вітчизняній історіографії останніх десятиліть накопичилася певна кількість праць, в котрих ідеться про взуття, що його носили в Україні в минулому, в тому числі у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Приміром, 2007 р. видавництво «Мистецтво» за сприяння Державного комітету телебачення і радіомовлення України запропонувало увазі читачького загалу чималу монографію Костянтина Стамерова «Нариси з історії костюмів»², в якій фігурують сюжети, присвячені українському взуттю XV–XVII ст. В прискіпливих читачів можуть виникнути щодо цього видання різні резонні запитання, як-от: чому К. Стамеров цілковито ігнорує сучасні дослідження та публікації джерел, обмежившись спеціальною літературою у кращому випадку близько 30-річної давнини? Як видається, цього та деяких інших запитань щодо авторської методики К. Стамерова можна було уникнути, якщо б видавці «Нарисів з історії костюмів» наважилися зазначити, що насправді вони перевидали цю монографію — вперше вона з'явилася друком (у двох частинах) 1978 р.³ Відтак дістала б пояснення схильність автора наголошувати на класовому поділі суспільства і класовій боротьбі, на тезі про три братніх народи — російський, український та білоруський, які протягом XIV–XVII ст. перетворилися на окремі «народності»: адже в 70-ті роки минулого століття без цих ідеологічних кліше радянської науки зазначена праця однозначно не з'явилася б друком. Аби у видавництві «Мистецтво» не приховали, що перевидають книжку «Нариси з історії костюмів», то для сучасних читачів стала б зрозумілішою також природа деяких доволі категоричних тверджень К. Стамерова (який ще не був ознайомлений із публікаціями джерел останніх десятиліть). Ідеться, зокрема, про висновок, згідно з

² Стамеров К. Нариси з історії костюмів. — К., 2007.

³ Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2-х частинах. — К., 1978. — Ч. 1; К., 1978. — Ч. 2.

яким українське чоловіче «народне» взуття в XV–XVII ст. обмежувалося здебільшого постоломи і личаками, а ще — чоботами, які для селян були винятково святковим і вихідним взуттям. Тим часом представники панівних верств суспільства, міщани і козаки обходилися чоботами — щоденним для них взуттям. Причому, доводив цей автор, мали поширення переважно два «типи» чобіт: «більш м'які, кольорові, із сап'яну були взуттям дворянства, козацької старшини й почасти запорозького козацтва. Грубіші, з цупкими халявами, переважно чорні чоботи носили міське населення, панівні верстви суспільства, козаки — як повсякденне, а в народі — як нарядне взуття. Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов'язково прикритими напуском шароварів. Як правило підбори українських чобіт були плоскими, невисокими, здебільшого підбитими металевими підківками. Носки мали видовжено-округлу форму, лише іноді, виключно в запорозьких козаків, — дещо загнуту догори (за східними зразками). Чобіт складався із зшитих між собою головки й халяви, яка мала шов не ззаду, а з зовнішнього боку»⁴.

Отже, можемо переконалися, що К. Стамеров фактично поділив осіб, які носили взуття, на «народ», а також на соціальні верстви, котрі до нього не належали, — в його розумінні такими соціально чужими для українського народу були міське населення, козаки та панівні прошарки суспільства. Не може не вражати грандіозність творчого задуму автора «Нарисів з історії костюмів», який розглянув українське чоловіче взуття у вельми широкому хронологічному діапазоні — XV–XVII ст. Причому його висновки насправді поширюються також принаймні на XVIII ст., адже він писав про чоботи українського дворянства (утім, якщо зважити на те, що К. Стамеров присвятив низку розділів своєї книжки костюмам держав стародавнього світу, то на цьому хронологічному тлі декілька століть української історії, що потрапили в поле зору автора, можуть видатися незначним часовим відтинком).

Вже при першому наближенні до пояснювальної схеми К. Стамерова впадає в око, що вона не підкріплена будь-якою дослідницькою процедурою

⁴ *Стамеров К.* — К., 2007. — С. 7–9, 11, 85, 86, 168, 177, 178. Впадає в око, що в це видання вкралася неточність дистанцією в політичну епоху: Миколу Гроха, художника-ілюстратора «Нарисів з історії костюмів», названо заслуженим художником України. Насправді 1982 р. він став заслуженим художником УРСР, а 2013 р. — народним художником України. Тим часом Бориса Туліна, який також фігурує як художник у «Нарисах з історії костюмів» видання 1978 р., без жодних пояснень викреслено зі списку художників цієї праці при її перевиданні 2007 р. Водночас представники видавництва «Мистецтва» охоче запевнили читачів, що «за ілюстративний і текстовий матеріали видавництво відповідальності не несе» (Див. *Стамеров К.* — К., 2007. — С. 432). Примітно, якщо співробітники цього видавництва на власний розсуд позбавляють авторства, то їхні колеги з «Балтії-Друк», ще одного видавництва, яке регулярно підтримує Державний комітет телебачення і радіомовлення України, воліють представляти авторами осіб, які насправді такими не є (Докладніше див.: *Сас П.М.* Автор та його право: роздуми про одне друковане видання, присвячене Хотинській війні 1621 р. // *Укр. іст. журн.* — 2012. — № 4. — С. 227–234).

обґрунтування, в тому числі посиленнями на джерела. Напевно, автор вирішив не обтяжувати себе в цьому плані через те, що обрав такий жанр, як нариси. Однак наукові нариси такі передбачають опору на дослідницький інструментарій. Прикладом його коректного використання може слугувати двотомне науково-популярне видання «Історія українського козацтва: Нариси» (2006–2007), в якому є як посилання на використані джерела та літературу, так і наявні інші атрибути «академічно» впорядкованої книги (інша річ, що в двох її томах обсягом у декілька сотень сторінок кожен чомусь не знайшлося місця для важливих аспектів історії українського козацтва, зокрема, для висвітлення козацького костюма, в тому числі взуття (напевно, це сталося через брак місця, адже видавці аж ніяк не могли обійтися, наприклад, без розділу «Увічнення пам'яті про козацьку добу в УРСР»), а розділ-нариси, що увійшли до видання, доволі строкаті за своїм науковим рівнем)⁵.

Отже, К. Стамеров фактично пропонує сприймати його текст на віру. Йдеться, приміром, про запропонований ним поділ чоловічого взуття на постолі, личаки і чоботи. Насправді за видовою ознакою взуття українських чоловіків не було таким бідним — це можна легко підтвердити (однак в межах спеціального дослідження) численними джерельними прикладами. Показовими в цьому плані є спостереження Галини Гримич, яка дослідила матеріали актових книг Житомирського гродського уряду за 1580–1635 роки (1582, 1583, 1584, 1590, 1605, 1609, 1611, 1635) з метою виявити корпус лексем на позначення одягу шляхтича і, крім іншого, вирізнила лексично-семантичну групу «взуття»: боти, чоботи, полуботки, чижми⁶.

Читачеві «Нарисів з історії костюмів» К. Стамерова, вочевидь, невтямки, як у XV–XVI ст. можна було домогтися виконання накреслених цим автором правил модного носіння чобіт та шароварів («Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов'язково прикритими напуском шароварів»), якщо в зазначений час в Україні шаровари, вочевидь, не ще увійшли до «масової» чоловічої моди. Демонструючи дещо більшу прихильність до жіночої, аніж до чоловічої моди XV–XVII ст. на взуття, К. Стамеров наполягав, що тогочасні українські жінки з різних соціальних верств могли ходити не лише в постолах, личаках та чоботах, а й у туфлях, які він уявляв «у формі сучасних полуботинків із загостреними носками, на середніх каблучках. Туфлі взували як на босу ногу, так і на шерстяні короткі, до колін, шиті панчохи». Автор цієї праці вірив, що туфлі були винятково в жіночому гардеробі⁷.

⁵ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т. 1; К., 2007. — Т. 2.

⁶ Гримашевич Г. Одяг поліщука-шляхтича в XVI–XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду) // Волинь-Житомирщина. — 2007. — Вип. 17. — С. 149–158.

⁷ Стамеров К., 2007. — С. 185.

Сформульовані К. Стамеровим висновки щодо взуття українців із хронологічним розмахом у декілька століть своєю стислістю та безапеляційністю заворожили деяких довірливих дослідників, які залюбки з ними солідаризувалися. Серед зваблених у цьому плані виявилася Наталія Калашнікова, співавтор колективної монографії «Стародавній одяг народів Східної Європи: Матеріали для історико-географічного атласа», що з'явилася друком у Москві 1986 р.⁸ Примітно, що переказавши текст К. Стамерова, Н. Калашнікова, не стала робити посилання на його працю, залишившись, отже, таємною шанувальницею українського автора. Тим часом Микола Улащик, ще один співавтор книжки «Стародавній одяг народів Східної Європи», виявився байдужим до творчості К. Стамерова, так чи так дотичної до його теми про давній одяг білорусів (останніх та українців багато чого об'єднувало, в тому числі в плані моди, адже вони перебували в одній державній системі Речі Посполитої; відомо і те, що до Люблінської унії 1569 р. білоруські і значна частина українських земель входила до Великого князівства Литовського). Натомість М. Улащик запропонував своє бачення давнього взуття білорусів: «Звичайне взуття як зем'ян, так і міщан і загалом міського населення були *боти* (чоботи з не дуже довгими халявами), у жінок — *черевики* (ботинки). Чоботи і черевики носили кольорові ялові, козячі, сап'янові. Дуже популярним було взуття жовтого кольору. Про лапті з лика або лозової кори згадок немає, хоча, безперечно, це був найпоширеніший вид селянського взуття»⁹.

Отже, М. Улащик не виявив у джерелах згадок про плетені лапті білорусів, хоча й припустив, що це було найпоширеніше взуття представників тамтешнього селянства. Він цілком слушно зауважив, що представники шляхетського стану та міщанства носили не лише чоботи, а й боти і черевики. З огляду на зроблені ним спостереження видається не зовсім зрозумілою дослідницька позиція Н. Калашнікової (і, відповідно — К. Стамерова), в якій немає місця навіть згадкам про боти і черевики українців XVI–XVII ст. — попри те, що про них, а також про деякі інші види взуття збереглося чимало джерельних повідомлень.

Певні думки про українське взуття XIV–XVIII ст. висловила Тамара Ніколаєва у своїй монографії «Історія українського костюма» (1996). Вона звернула увагу, що протягом XIV–XVII ст. представники селянства зазвичай носили постолы та личаки, а заможніші з них — чоботи і черевики. Дослідниця наполягає, що виготовлені з сап'яну двох кольорів сап'янові чоботи вже у цей час називали «чорнобривцями». Пишучи про людей середнього достатку, не розшифровуючи, утім, їх соціально-станової належності,

⁸ Калашнікова Н.М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу / Отв. ред. М.Г. Рабинович. — М., 1986. — С. 117, 123, 124.

⁹ Улащик Н.Н. Одежда белорусов XVI–XVIII вв. // Там же. — С. 137.

Т. Ніколаєва зазначила, що їхнім взуттям були чоботи і черевики, виготовлені з різної шкіри, в тому числі з юхти. Найзаможніші особи мали розшите золотом взуття з турецького або перського сап'яну різних кольорів — червоного, жовтого, зеленого, блакитного, лазурового, білого та тілесного. Сап'янові чоботи носили також запорозькі козаки¹⁰.

Оскільки наведені вище спостереження та висновки дослідниці щодо українського взуття XIV–XVIII ст. (для якої ця тема була другорядною) фактично є побіжними, надто загальними і такими, що зроблені на основі праць інших дослідників, а не на підставі джерел, то вони мають для нас переважно ознайомче значення. Примітно, що цей свій творчий доробок Т. Ніколаєва в основному використала в тексті, який увійшов до другого тому колективної монографії «Етнічна та етнокультурна історія України» (2011)¹¹.

Українське взуття XVI–XVII ст. досліджувала Галина Стельмашук, автор тексту «Одяг», уміщеного до другого тому п'ятитомного наукового видання «Історія української культури» (2001). Крім іншого, Г. Стельмашук звернула увагу на спадковість давньоруських традицій в українському одязі XIII — середини XVII ст., а також на вплив польської та угорської моди на соціальний костюм нобілітету. Пишучи про взуття, дослідниця дійшла такого висновку: на українських землях мали поширення насамперед личаки, постолі, чоботи та черевики. Селяни носили чоботи, личаки і шкіряні постолі. Їх одягали як поверх онучів, так і на так звані копитця — в'язані шкарпетки. На думку Г. Стельмашук, у взутті представниць міщанського стану переважали черевики, чобітки, а ще — пантофлі з різних матеріалів. Автор навела опис Ульріха фон Вердума (XVII ст.), з якого, зокрема, випливає, що шляхтичі носили кольорові сап'янові чоботи. Г. Стельмашук слушно звернула увагу на те, що на початку XVII ст. в Україні продавали не лише чоботи і черевики, а й бачмаги та чижми. Однак вона не захотіла пояснити, який зміст криється за останніми термінами¹².

Дослідниця разом із Д. Кравичем зробила певні спостереження щодо давнього українського взуття в монографії «Український народний одяг XVII — початок XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського» (1988). Автори на основі аналізу акварелей Юрія Глоговського, окрім іншого, дійшли висновку, що українські шляхтичі XVI ст. носили чорні, червоні та жовті чоботи з халявами, які іноді були вищі спереду, аніж ззаду¹³.

Деякі міркування щодо українського взуття другої половини XVII–XVIII ст. висловив Анатолій Пономарьов, один з авторів третього тому

¹⁰ Ніколаєва Т. Історія українського костюма. — К., 1996. — С. 42, 44, 48.

¹¹ Її ж. Формування рис традиційного українського вбрання у 14–16 століттях // Етнічна та етнокультурна історія України: У 3 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 320, 324.

¹² Стельмашук Г.Г. Одяг // Історія української культури: У 5-ти т. — К., 2001. — Т. 2.

¹³ Кравич Д.П., Стельмашук Г.Г. Український народний одяг XVII — початок XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. — К., 1988. — С. 62.

«Історії української культури» (2003). Він зазначив, що до тогочасного чоловічого костюма входили чоботи з чорної або кольорової шкіри. Щодо жіночого взуття, то А. Пономарьов зацікавився лише притаманними для взуття представниць слабкої статі кольорами — червоним, жовтим і чорним. Однак жодного типу цього взуття він не назвав. Власне, цими побіжними нотатками і вичерпався його інтерес до взуття, яке носили в Україні в другій половині XVII–XVIII ст.¹⁴

Значимо, що вже згадані «взуттєві» ідеї Костянтина Кириаківича Стамерова продовжують «оселятися» на сторінках праць сучасних українських авторів. Приміром, під їх потужний вплив потрапили Надія Камінська та Світлана Нікуленко, автори книжки «Костюм в Україні від Київської Русі до XXI століття» (2004). Пишучи про українське взуття XIV — першої половини XVII ст., вони доволі ретельно, причому вклавшись в одне речення, відтворили версію К. Стамерова про личаки, постолі, чоботи, а також черевики (щодо останніх, то Н. Камінська та С. Нікуленко спільними зусиллями, удвох, наважилися відредугувати вже згаданого історіографічного авторитета, замінивши наявні в його тексті «туфлі» на «черевики») як основні види взуття тогочасних українців¹⁵.

Теми давнього українського взуття торкнулася Зінаїда Васіна, автор двотомного «Українського літопису вбрання», тобто праці, перший том якої (2003), згідно з доданою анотацією, є «новим словом в українській та світовій культурі», а другий том (2006) — обіцяє стати «невичерпним джерелом пізнання культурної спадщини українського народу»¹⁶. У другому томі цього, як тепер знаємо, — величного видання-джерела, З. Васіна, окрім того, що ввела до наукового обігу невідоме досі поняття — «вбрання передових верств населення», начебто, актуальне для населення українських земель по Люблінській унії 1569 р. («польська колонізація впроваджувала свою мову, віросповідання етнокультурні канони у традиційну руську культуру. Це створювало парадигму нової естетики у такому важливому виді матеріальної культури, як вбрання передових верств населення та правлячої верхівки»), віддала належну шану поглядам К. Стамерова щодо давнього взуття українців. Адже вслід за ним вона, зокрема, написала про побутування серед різних соціальних верств українського населення XV–XVI ст. постолів, личаків, чобіт, а також черевиків (напівчобіт). Як бачимо, З. Васіна і собі вирішила повстати проти використаного К. Стамеровим терміна «туфлі», замінивши його іншим — «черевики (напівчоботи)». До слова, за клопатами зі вдоско-

¹⁴ Пономарьов А.П. Традиційно-побутова культура (Народне вбрання) // Історія української культури: У 5-ти т. — К., 2003. — Т. 3. — С. 1186–1193.

¹⁵ Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Костюм в Україні від Київської Русі до XXI століття. — Харків, 2004. — С. 42.

¹⁶ Васіна З. Український літопис вбрання. — К., 2003. — Т. 1; К., 2006. — Т. 2.

налення в такий спосіб ідей Костянтина Кириаківича З. Васіна якось забула зробити посилання на його працю¹⁷.

Схоже, що екскурси в давню історію українського взуття ваблять Оксану Косміну, автора двотомного дослідження «Традиційне вбрання українців» (перший том цієї праці датовано 2008 р., а другий, також виданий «Балтією-Друк», постає своєрідною книгою усіх часів, адже побачив світ чомусь без дати — утім, як і без прізвища автора на обкладинці, що, до слова, належить до арсеналу видавничих оригінальностей «Балтії-Друк») ¹⁸. Хоча «Традиційне вбрання українців» хронологічно охоплює, як можемо здогадатися, в основному кінець XIX — початок XX ст., О. Косміна визнає, що чоботи «були відомі з часів Київської Русі». Однак селяни масово в них взулися лише наприкінці XVIII ст. Що ж до черевиків, то українські дівчата стали їх масово носити не раніше XIX ст. Зробивши такий концептуальний екскурс в історію українського взуття зі соціально-становим та гендерним ухилом, О. Косміна твердо тримає інтригу — вона так і не повідомляє читачам, яке взуття носили українці між давньоруським періодом і кінцем XVIII ст. Через специфічний авторський стиль, в якому не завжди легко вловити хронологію, неможливо встановити, до якого історичного часу О. Косміна віднесла «святкові чоботи», зокрема, жіночі сап'янові чоботи («Хоча чоботи були відомі з часів Київської Русі, але загальне поширення серед українських селян вони дістали тільки наприкінці XVIII ст. та в XIX ст. Дівочі *черевики* поширилися лише в XIX ст. Святкові чоботи, особливо для дівчат та молодиць, шилися з кольорового сап'яну (червоного, зеленого, жовтого), з орнаментально вистроченими закаблуками високими підборами («*корками*») та мідними підківками») ¹⁹.

В українській історіографії є не лише загальні розмислювання (в дуже широкому хронологічному горизонті) про давнє українське взуття. Трапляються також праці, в яких розглянуто конкретні, вузькі аспекти цієї проблематики, причому з використанням надійних джерел. Йдеться про дослідження козацького взуття середини XVII ст., здійснене Ігорем Свешніковим. У його монографії «Битва під Берестечком» (1992) на основі аналізу декількох сотень одиниць взуття та його фрагментів, знайдених на місці битви під Берестечком 1651 р., зроблено науково переконливі висновки про конструктивні особливості козацьких чобіт. Дослідник звернув увагу на те, що їх зазвичай шили з чотирьох кусків шкіри, які йшли на м'яку підошву без каблука (замість нього до підошви припасовували залізну підківку), перед, задинку та халяву. В цих археологічних знахідках чітко простежується поділ взуття на те, що має порівняно високі халяви, а також на взуття з низькими

¹⁷ Там само. — Т. 2. — С. 65, 78, 80.

¹⁸ Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців. — К., 2008. — Т. 1; К., [без року видання]. — Т. 2.

¹⁹ Там само. — Т. 1. — С. 7–8.

халявами — в обох випадках І. Свешніков називає його чобітьми. Солідаризуючись із класифікацією цього типу взуття, зробленою деякими польськими вченими, автор «Битви під Берестечком» наголосив, що козацькі чоботи за ознакою м'якої подошви і підківки замість каблука належать до східного типу взуття²⁰.

В колективній праці «Археологія доби українського козацтва», що побачила світ 1997 р. (у ній є текст І. Свешнікова), крім викладу наведених вище висновків про козацьке взуття, знайдене археологами на полі Берестецької битви, звернуто увагу на так звані ходаки — взуття без халяв, виготовлене зі шматка шкіри з отворами по краях, крізь які протягували ремінці. За допомогою останніх ходаки кріпили на ногах поверх онуч. Передні краї шкіри на носках ходаків могли бути закладені один на одного, стикатися між собою або покривати зверху носок. Як припускають, це взуття носили селяни та ремісники, що влилися до армії Богдана Хмельницького²¹.

На жаль, сучасним українським археологам досі не пощастило виявити взуття, яке б за науковою значущістю наблизилося до знахідок, на які свого часу натрапив І. Свешніков на полі Берестецької битви. Це, звісно, неабияк ускладнює завдання дослідникам, які вивчають давнє взуття. Адже на основі фрагментарних археологічних знахідок на кшталт підківок від взуття²² його навряд чи можна цілком достовірно реконструювати.

Водночас потрібно вітати спроби авторів вивчати взуття з опорою на усі нині доступні джерела. Щодо цього заслуговує на увагу стаття Євгена Славутича «Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.)», вміщена на сторінках «Військово-історичного альманаху» (2013)²³. У ній автор доволі предметно розглянув козацьке взуття. Зокрема, спираючись на «писемні джерела та унікальні ілюстративні пам'ятки, залишені сучасниками», Є. Славутич дійшов висновку, що «одяг простих (рядових) козаків XVI ст. складали: висока шапка *шлик* конічної форми, крита сукном, або повстяний *ковпак*; біла *сорочка (кошуля)* татарського типу з конопляного або лляного полотна; спідній довгополий *каптан* східного покрою, переважно у вигляді стьобаного тягиляя, рідше — польська жупиця;

²⁰ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 172, 173.

²¹ Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін. Археологія доби українського козацтва. — К., 1997. — С. 85, 86. Див. рецензію на це видання: Жарких М. Перший млинець археології козацтва // Український гуманітарний огляд. — 2000. — Вип. 3. — С. 201–212.

²² Див., наприклад: Пустовалов С. Дослідження Хортицької експедиції в 2006 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 46–51; Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині // Там само. — С. 52–59.

²³ Славутич Є. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. — К., 2013. — Число 1–2 (25–26). — С. 68–86.

верхній каптан-плащ *ермяк* (*ярмак*) або проста *сермяга* (*семряга*) з рукавами довгими й просторими або ж короткими — до ліктів (для зручності під час стрільби з лука), зрідка носили *сукню* з довгими рукавами із великими повздовжніми проріхами для рук, що була більш популярна в цивільному побуті; помірно широкі *шаровари* татарсько-кавказького типу або *убрання*; невисокі *чоботи* (*боти*) без підборів кавказького типу або ж м'які черевики чи постолі; широкий і довгий матер'яний *пояс*. Доповнювали стройовий ансамбль довга дзвоноподібна *опанча* з цупкого грубого сукна і овчинний *кожух* (шуба з вичинених овечих шкур, пошита хутром усередину) прямого покрою. Загалом, описаний комплекс козачого вбрання у XVI ст. був характерний для усього етнічно строкатого «лицарського люду» України-Русі та Литви»²⁴.

Отже, Є. Славутич представив певну концептуальну модель-реконструкцію соціального костюма українських козаків XVI ст. Водночас він вважає цей костюм не так козацьким, як типовим одягом тогочасного «лицарського люду», тобто представників різних соціальних станів і прошарків населення, котрі фахово займалися військовими заняттями, мали військово-службовий статус, а частина з них належала до привілейованого нобілітету. Якщо це так, то з окресленої вище схеми Є. Славутича напрошується думка: поширювачами моди на кавказьке взуття серед шляхти («лицарства») Великого князівства Литовського були українські козаки, якщо ні — то представники «лицарських» соціальних прошарків суспільства засвоїли цю моду якимись іншими шляхами. В будь-якому випадку є потреба науково довести, що йшлося саме про чоботи кавказького типу. Тим часом впадає в око, що наведене Є. Славутичем визначення козацького костюма, в тому числі взуття, представлено у формі своєрідних аксіоматичних формулювань-висновків, без розгорнутого викладу конкретних аргументів, що лягли в основу авторського обґрунтування. Усунення Є. Славутичем зі свого тексту дослідницьких «риштувань», спираючись на які, він дійшов конкретних висновків, у цьому випадку не додає останнім переконливості. Навряд чи це може компенсувати зроблене автором «глухе» загальне посилання на спеціальну літературу та джерела, в якому фігурують декілька позицій. Аби зрозуміти, на чому ґрунтується висновок Є. Славутича саме про козацьке взуття, спробуємо докладніше розглянути кожен з бібліографічних позицій цього посилання: 1) Книжка Наталії Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна» (2008) із зазначенням сторінки 232. Однак на цій сторінці аж ніяк не йдеться про взуття. 2) Архівна справа («Науковий архів Інституту історії РАН, м. Санкт-Петербург. — К. 238. П. 128. Картон 69. — Спр. 1. — Арк. 9 зв.»), зміст якої нині встановити немає можливості. 3) «Архів ЮЗР. — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III. — С. 342». Йдеться про скаргу, яку Григорій Дублянський, слуга

²⁴ Славутич Є. Назв. праця. — С. 71.

шляхтича Лятошинського, 16 липня 1585 р. подав до Житомирського гродського суду на зем'ян Тишів-Биковських, поклавши на них провину за втечу зі свого дому дружини Марії. Причому втікачка прихопила з собою скриню, в якій були як її, так і чоловікові речі, в тому числі дві пари червоних сап'янових ботів («боты двои чирвоного сафяну»). З цього документа не зрозуміло, чи є це взуття чоловічим, чи жіночим. 4) «Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Актові джерела. — К., 1990. — С. 155, 170–172». На зазначених сторінках вміщено скаргу від 17 червня 1573 р. луцького купця Дахна Горайновича на луцьких митників, які конфіскували його товари, а також датовану 13 травня 1578 р. скаргу ігумена Мелецького монастиря Миколая Сербина і несухоїзького та чорногородського урядника Станіслава Хмелевського на урядників і підданих шляхтичів Гулевичів, котрі напали на монастирських селян та підданих несухоїзького замку. У жодному з цих документів не йдеться про козацьке взуття. 5) «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.). — К., 1965. — С. 40, 76, 81, 82, 107» — за цим формулюванням криються декілька документів, однак лише в одному з них є згадка про взуття. Йдеться про скаргу шляхтянки Єви Григор'євої Бутовичевої Раївни на київського земського суддю Йосифа Немирича від 21 вересня 1584 р. із зазначенням, окрім іншого, того, що в її підданого з села Горошковичі Київського повіту Максима Отрудка пограбовано різне майно, в тому числі червоні сап'янові боти («боты чи(р)воные, сафяновые, дано за ни(х) полкопы грше(и)»). 6) «Акти Житомирського гродського уряду 1590 рік. 1635 рік. — Житомир, 2004. — С. 50». На зазначеній сторінці документального збірника фігурує скарга шляхтича Василя Тиші Биковського на свого брата Олександра. Останній у квітні 1590 р. вчинив напад на служебника скаржника в містечку Ходоркові. Однак у цьому документі немає жодних згадок про будь-яке взуття.

Отже, твердження Є. Славутича, згідно з яким у XVI ст. українські козаки носили «невисокі *чоботи (боти)* без підборів кавказького типу або ж м'які черевики чи постолі», в цьому конкретному випадку ґрунтується на двох розрізних фактах: інформації про наявність у шляхетського слуги (або в його дружини) двох пар червоних сап'янових ботів, а також таких самих ботів у мешканця села Горошковичі, що на Київщині. Ані в першому, ані в другому випадку немає жодних даних про кавказьке взуття або про те, що власники ботів були пов'язані з Кавказом. Тобто, використаної Є. Славутичем джерельної бази вочевидь малувато для його широких узагальнень про козацьке взуття XVI ст., в тому числі для висновку про «кавказкість» «чоботів (ботів)» — не кажучи вже про «м'які черевики» та «постоли», адже про останні наведені автором джерела вперто мовчать. Хай там як, а заслуговує на увагу спроба Є. Славутича вирізнити в козацькому взутті з халявами чоботи і боти. Щоправда, у вислові «невисокі *чоботи (боти)*» радше йдеться про те, що чоботи є еквівалентом ботів, якщо ні — то, напевно, автор уявляв собі яесь гібридне взуття на кшталт чобіт-ботів.

Залишається загадкою, чому козацькі «чоботи (боти)» конче мусили бути «невисокі», тобто з невисокими халявами.

Як видається, зроблена Є. Славутичем концептуальна ремарка про козацьке взуття з ілюстративно-вибірковим її обґрунтуванням насправді є незбагненною (для непосвячених) грою спекулятивного розуму. Адже автор статті «Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.)» зробив висновок про козацьке взуття XVI ст., вочевидь, не на основі розглянутих вище джерел. Річ у тому, що, як з'ясується, він собі міркує так: українські козаки запозичили взуття якщо не в адигів-«черкасів», то в черкесів, нащадків східноєвропейських аланів-ясів. Ідеться про «невисокі *чоботи («боти»)* кавказького типу. Вони мали халяви до середини гомілки, підтрикутний негострий носок та м'які підошви з низькими залізними підківками-скобами замість підборів. Такі чоботи здавна мали поширення на Кавказі у адигів, грузинів і осетинів, а також у інгушів, чечеців і калмиків... Рідше носили м'які черевики на кшталт персько-кавказьких туфель-чув'яків із розрізом спереду вгорі або звичайні ремінні постолі, що зашморгувалися навколо стопи ремінним шнурком-очкурором»²⁵.

Є. Славутич дійшов цієї думки, використавши насамперед спеціальну літературу, присвячену історичному минулому кавказьких народів, а також деякі джерела. Про це можемо довідатися із двох «глухих посилань його статті (№№ 36, 37), в яких разом налічуються одинадцять бібліографічних позицій. Як видається, було б не зайвим, аби Є. Славутич артикульованіше виклав систему своїх аргументів. Впадає в око, що автор статті «Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.)», який призвичаївся оперувати «чобітьми (ботами)», іноді демонструє непослідовність і зраджує цьому подвійному терміну, а саме — якщо йому трапляються в джерелах інформація про козацькі боти, а не про чоботи. Тож прочитавши написаний польською мовою вислів «*boty kozackie*» в ухвалі міського самоврядування волинського міста Володимира щодо цін на міському ринку від 11 березня 1612 р., він, не вагаючись, переклав його як «козацькі чоботи». Загалом Є. Славутич побачив у цьому документі «особливий тип чобіт під назвою козацькі (козлові чорні, червоні і жовті та ялові чорні), що відрізнялися від селянських, які, згідно з інструкцією для кушнірів, на відміну від козацьких, мали довгі халяви»²⁶.

Тим часом, як уже зазначено, в цьому документі йшлося про козацькі боти, а не про чоботи. Посилання автора статті на якусь «інструкцію для кушнірів», у якій фігурують козацькі «чоботи», що різняться від селянських тим, що мають короткі халяви, не сповна коректне. Адже вже згадана ухвала міського самоврядування міста Володимира немає жодних прямих згадок як про «інструкцію для кушнірів», так і про довжину халяв козацьких ботів

²⁵ Там само. — С. 73, 85.

²⁶ Там само. — С. 77.

(«чобіт» — згідно з перекладом Є. Славутича)²⁷. Зазначимо, що автор статті, характеризуючи козацькі чоботи середини XVII ст., спирається на доробок археологів, які досліджували поле Берестецької битви²⁸.

Є. Славутич певною мірою торкнувся питання про козацьке взуття також у статті «Одяг малоросійських козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина XVIII ст.», опублікованій 2009 р. у виданні «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики»²⁹. У зробленому в цій статті історіографічному огляді автор бідкався, що не бачить вартих уваги справжнього дослідника праць — окрім першого тому «капітальної» праці Дмитра Яворницького «Історія запорозьких козаків». Щоправда, Є. Славутич таки погодився визнати певну наукову цінність книжки І. Свешнікова «Битва під Берестечком». Водночас, не панькаючись, він прямо вказав на істотні прогалини у фаховій підготовці цього автора, який, зокрема, «не спромігся уточнити особливості крою одягу та матеріали, з яких він шився... Обмеженість інформації та джерельної бази праці обумовлена в даному разі специфічними науковими завданнями вченого, а рівно і його фахом. Помітна також відсутність у дослідника необхідних фахових знань з питань костюмології й уніформології XVII ст. ... Подібну за змістом інформацію подано І. Свешніковим в колективній праці «Археологія доби українського козацтва...» (1997 р.)»³⁰.

Як не дивно, Є. Славутич у зазначеній статті таки не цурається робити посилання на праці цього, як впливає з його характеристик, «темного» в костюмології та не надто «підкованого» в уніформології автора. Більше того, найважливіші висновки Є. Славутича щодо козацького взуття фактично побудовані на дослідженнях О. Свешнікова, які автор статті «освіжив» своєю версією про «кавказький слід» у справі виникнення козацького взуття³¹ — про цю версію вже йшлося вище. Є. Славутич присвятив характеристиці давнього українського взуття декілька статей енциклопедично-довідкового характеру в своїй книжці, що побачила світ 2012 р.³²

²⁷ Ухвала міського самоврядування Володимира щодо цін на міському ринку, 11.III 1612 // Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — С. 248–249.

²⁸ Славутич Є. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.). — С. 82.

²⁹ Славутич Є. Одяг малоросійських козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — К., 2009. — Число 16. — С. 210–238.

³⁰ Там само. — С. 210, 211.

³¹ Там само. — С. 218, 219.

³² Славутич Є. Військовий костюм в Українській державі: уніформологічний словник. — К., 2012.

Отже, попри те, що вітчизняні дослідники вряди-годи звертаються до питань, пов'язаних із вивченням взуття, яке носили в Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст., ці питання досі залишаються слабо вивченими. На це вказує брак не лише монографій, а й статей, спеціальним предметом дослідження яких стала б зазначена проблематика. Принагідне звернення до неї дослідників нерідко хвибує (за невеликими винятками) поверховим використанням джерел і водночас загальними категоричними висновками, накладеними на невиправдано широкий, нерідко у декілька століть, хронологічний період. Загалом є доволі очевидним, що науковцям належить на основі джерел комплексно дослідити низку питань, пов'язаних із давнім українським взуттям, в тому числі зазначеного вище часу. Йдеться, зокрема, про завдання якомога повніше інвентаризувати назви взуття та встановити їхній реальний зміст; обґрунтувати типи взуття і визначити його конструктивні особливості з врахуванням вікових, гендерних, професійних, соціально-станових, регіональних, культурних та естетичних факторів, а також темпу періодичних змін у моді. Важливо всебічно дослідити матеріали, з яких виготовляли взуття, технічні, технологічні та організаційні засади відповідних шкірообробних ремесел, особливості ринку взуття вже згаданого часу. Якщо тією чи тією мірою це вдасться зробити (через загальну бідність джерельної бази навряд чи ближчим часом варто чекати надто вражаючих звершень у цій сфері), то матимемо предметніше уявлення про взуття — фундаментальний для суспільної людини продукт цивілізації і культури, що вже не одне тисячоліття допомагає їй іти (в тому числі в прямому значенні цього слова) шляхами свого історичного часу.